

KULTURA KNJIŽEVNOG JEZIKA I SREDSTVA MASOVNIH KOMUNIKACIJA

Pola stoljeća od Maretićeva *Jezičnog savjetnika*

Neslućen razvoj masovnih komunikacija dovodi kulturu književnog jezika pred nove zadatke i ozbiljna iskušenja. Pri tome teret tekućih problema kulture jezika obično nosi nekoliko osnovnih priručnika. Tu je najprije pravopis, knjiga obično od prosvjetnih vlasti propisana ili preporučena za školsku upotrebu, a po pristupačnosti i nakladi namijenjena najširem krugu ljudi. Taj priručnik pruža onome tko ga upotrebljava prvu, a često i jedinu informaciju o onome što je pravilno, pa u javnosti slovi i kao najvažnija knjiga o jeziku, ona iz koje se saznaju temeljne činjenice. Ugled pravopisa, iako previsok, nije bezrazložan, jer su pravopisi morali često raščišćavati probleme koji čekaju druge priručnike, a autori pravopisa prekoračivati svoje kompetencije. (Kako se riječ piše to je pravopisni problem, a da li je “dobra”, nije.) U tako iznimnom položaju u našoj sredini pravopis se nalazi i zbog toga što “oni koji pišu” nemaju pri ruci osuvremenjen, pristupačan rječnik, jednostavan za rukovanje. *Rječnik hrvatskoga jezika* Broza i Ivekovića do danas je takav najnoviji završen i zaista utjecajan rječnik.

Poznato je da rječnik upućuje u prvom redu na značenje i položaj riječi u jeziku, a gramatika na promjenu u oblicima i ponašanje riječi u vezi s drugim riječima. Ali u svakodnevnoj praksi uvijek ostaje jedna količina leksičkih, gramatičkih i stilističkih pitanja koja traže odgovor. Njima se, tim redom, bave jezični savjetnici. Jezični savjetnik je priručnik koji – kako ime kaže – savjetuje. Dok su u nas pravopis i gramatika obično bili propisivani i odobravani, u neku ruku “državni”, jezični savjetnik ne obavezuje. I dok znamo koliko je generacija odgojeno na jednoj (novijoj) gramatici, utjecaj ili društveni uspjeh

jezičnog savjetnika teže je odrediti. Među brojnim savjetnicima iz pera ljudi raznih interesa i profesija (teatarskih radnika, izdavača, pedagoga i filologa), najutjecajniji je i najugledniji bio posljednjih decenija *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik* Tome Maretića, izišao u Zagrebu 1924. godine, zamišljen kao dopuna Broz–Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1901. godine. Zahvaljujući autoritetu svoga autora uvrštavan je obično u tzv. informativnu stručnu literaturu na fakultetima. Drugi su savjetnici imali manji prestiž (Rožićevi *Barbarizmi* u tri izdanja 1904, 1908. i 1913, Andrićev *Branič jezika hrvatskoga* 1911), ili su bili brzo zaboravljeni (*Savjetnik* M. Soljačića). U najnovije vrijeme upotrebljavaju se najviše kao priručnici takve vrste *Informator o savremenom književnom jeziku* A. Pece i M. Pešikana, *Kako valja – kako ne valja pisati* R. Vidovića i *Jezični savjetnik s gramatikom* V. Barac-Grum, D. Malić, S. Pavešića i Z. Vincea, a istoj svrsi vrlo uspješno služi i knjiga Lj. Jonkea *Književni jezik u teoriji i praksi* (Zagreb, ¹1964, ²1965).

Jezični savjetnik obično je organiziran kao abecedarij najčešćih pogrešaka i dvojbeneosti: naprimjer u Rožićevim *Barbarizmima* ima ih u prvom izdanju 850, u trećem 1 250. Uz njih se daju upute kako da se pogreške izbjegnu ili dvojbeneosti razriješe. Moglo bi se reći da savjetnici nastaju na pogreškama, odnosno da su savjetniku potrebne pogreške i dileme kao što su gramatici potrebne pravilnosti, iz kojih ona uočava sistem i gradi konstrukciju. Gramatika nam pokazuje čega u jeziku ima, čak i kad se konstituira – kako joj se znalo prigovarati – kao nauka o iznimkama; savjetnik pokazuje u čemu se griješi, pa je u biti *odnos* prema jeziku. Na hrvatskosrpskom jezičnom području broj i ugled jezičnih savjetnika nije ravnomjeren: obično ih je bilo više i radije su slušani u Hrvatskoj nego u Srbiji. Iz toga ne bismo smjeli zaključiti da broj savjetnika izrasta iz proporcionalnog broja pogrešaka, već ćemo razlog potražiti u jačim purističkim navikama, koje u jezičnim savjetnicima traže čvršće uporište. U tom kontekstu savjetnici su u široj stručnoj javnosti shvaćeni kao pomagala kojima se postiže čistoća jezika kao zadani ideal, bez obzira na to koliko

je taj pojam metaforičkog karaktera i koliko je u njemu stvarnog lingvističkog sadržaja.

Jezični savjetnici oru uglavnom istu njiivu: bave se pogreškama koje se javljaju u novinskim člancima, oglasima, na javnim natpisima i plakatima, u školskim zadaćama i doslovnim prijevodima i kalkovima u lakšim tekstovima upravljenima na obrazovno i informativno. Ovakvi tekstovi obično nastaju bez korespondencije s jezičnim savjetnicima, pa otuda stalna upornost nekih uvijek istih savjeta i pogrešaka. (Npr. u oglasima *dvo- i trokrevetna soba*, pa u drugim tekstovima *kojeg: koji za živo i neživo, germanizam po prvi puta* itd.). Jezik izvornih književnih djela – možda zato što se uzima da dobri pisci obavezno uzorito pišu – jezik naučnih studija, književne esejistike i zakonskih tekstova ostaje na periferiji njihova vidnog polja ili izvan njega. Tako literarni rekviziti književnih djela XIX. stoljeća iz školske lektire ne dolaze pod lupu savjetnika, te to može dijelom objasniti visok ugled i dug vijek “literarnog” pisanja. Kod nas se još u prvoj polovini ovoga stoljeća smatra da je najprikladniji naučno-popularni opis prirode onaj koji nalikuje opisu u književnom djelu: pisac se često obraća čitaocu, upotrebljava iste ustaljene imeničko-pridjevske veze (*sinje more, bajan krajolik*) i pripisuje ljudske postupke i odnose u određenoj metaforici živog prirodi (npr. ptice se *žene*, biljka *radoznalo diže glavu*). Ukratko, u njima još znanost i književnost (ili literarnost) idu složno pod ruku. I novinarstvo tek postupno dolazi do svijesti o potrebi za stilskim osamostaljenjem pripadajućih žanrova, pa je simuliranje literarnog stila i danas nerijetko običaj, često u službi pseudopoetskih raspoloženja. Obično se istim naporom želi pokazati i briga za jezik i književna obaviještenost konstrukcijama i metaforama kao *putnik namjernik i naše gore list*, izborom riječi (kao *pramaljeće* u informativnom tekstu) i povećanom upotrebom aorista i imperfekta u značenjima koja pokriva perfekt (ali ne u značenjima kao *bijaše znati* = “morao si znati” iz živoga jezika, bez literarne vize ili asocijacije na literaturu).

Maretićev *Jezični savjetnik* pojavljuje se kad naša građanska publicistika žurnala i ilustriranih listova još muči muku

s izrazom i kad se više inspirira jezikom “srednje” zabavne i prijevodne literature nego što bi tražila kontinuitet u samoj sebi i izrazu naše – kako ju je Krleža nazvao – temperamentne publicistike koja se razvijala od Nodila, preko Pavlinovića do Supila. Ali ni Maretić, okrenut svojim filološko-akademske habitusom u prošlost, nije se obazro na prve proplamsaje književno-idejnog rada naše lijeve inteligencije. Iako su mnogi Maretićevi stavovi *moгли* ići na ruku jeziku te kasnije vrlo plodne esejistike, ona u savjetnicima ne nalazi vidljiva mjesta ni kao objekt proučavanja ni kao uzor nečemu što teži da bude bolje od pogrešnog. Smišljenije istraživanje pružit će tu mnogo radosti otkrića, jer se jezik lijeve publicistike, ideološke literature i lijeve štampe dvadesetih i tridesetih godina nikako ne svodi samo na upotrebu rusizama, kako bi se moglo zaključiti po onome gdje se oni najčešće traže. Lijeva publicistika obogatila je fond riječi ili dala nova značenja i emocionalnu boju riječima kao *klasa, klasni, masa, masovni, revolucija* i donijela novu metaforiku (*nadgradnja, točak historije*) i dovela riječi u dotad nepoznate veze (*braniti revoluciju*): ona je urbanizirala našu frazu i internacionalizirala terminologiju društveno-političkog života. Dužni smo zapaziti da je ona djelovala na opću fizionomiju našega književnog jezika. Kako jezik publicistike i esejistike naše lijeve inteligencije nije valoriziran, još uvijek se tek na temelju impresija i parcijalnog znanja može govoriti o tome što je javni rad i društveni angažman Krleže, Cesarca, Adžije, Keršovanija i drugih u lijevim časopisima ostavio kao trajnu baštinu našem jeziku i stilu. Neće biti bez ironije što ova publicistika ne prolazi u purističkim zahvatima jednako povoljno kao bilo koja druga koja produljuje utjecaje zahvaljujući svojim pseudoliterarnim osnovama.

Jezični savjetnici obično su namijenjeni onome tko izvorno proizvodi tekst: pišemo (a podrazumijeva se i da govorimo) držeći se ili ne držeći se savjeta koje nam oni upućuju. Međutim, danas na crti od pisca do čitaoca ili od govornika do slušaoca u principu postoji posrednik u obliku razvijene profesionalne ispravljачke službe, pa imamo lanac pisac – (lektor) – čitalac ili pisac – (lektor) – spiker – slušalac. Umjesto imena

koje savjetuje, danas novine, radio, televizija i izdavačke kuće imaju jednog ili više, najčešće neimenovanih ispravljača. Oni ispravljaju pogreške u pravopisnim konvencijama; ispravljaju gramatičke nepravilnosti prema svojem stručnom znanju, prema poukama u jeziku iz stručnih časopisa ili prema pojedinim mišljenjima za koja su se opredijelili iz članaka diskusijske prirode iz tih časopisa; ali oni provode pravopisne i gramatičke konvencije kuće za koju rade, konvencije dogovorene u svom stručnom krugu, svoje vlastite navike i savjete kojeg lingvista ili filologa i njihovih strukovnih ili radnih organizacija. Iz toga slijedi da posrednik, osim onoga što je nužno, može provoditi i ono o čemu nije rečena posljednja riječ ili je rečena pogrešno, ono što nema uvjeta da bude jedini izbor od dvije ili više mogućnosti i ono što nije obrađeno i obrazloženo. Bez želje da ovdje zauzimamo stavove prema neobrađenim ili arbitrarnim pojedinostima i da to ovdje iziđe glavna tema, spomenut ćemo da su to npr. odnosi određenih i neodređenih pridjeva, zamjenjivanje relativnog *koji* sa *što* (dosta tipično prema Vuku Karadžiću), *koji/čiji* u muškom i ženskom rodu (npr. *šala smisao koje nismo razumjeli*), *u nas: kod nas*, uniformiranje konstrukcija s priloškim značenjem (npr. *zbog* + genitiv umjesto drugih – *zbog tuge: od tuge, iz tuge, s tuge*) i posebno shvaćanje ili odricanje jednog od brojeva ili rodova. Da to može biti podložno internim običajima vidi se po tome što npr. na Radio Zagrebu *temperatura* ima, a na Televiziji istog studija “nema množine”: *temperature su bile visoke* i *temperatura je bila visoka – od 10 do 15 stupnjeva*. Sve to prisutno je i moglo bi se pronaći i u onoga tko proizvodi tekst, ali kao *izbor* mogućnosti u kojima će se poruka prenijeti, dok posrednik pretvara u *konvenciju*. Bez obzira na to što i kako radio, posrednik u sredstvima masovnih komunikacija ispravlja i provodi nešto pred velikim brojem slušalaca i gledalaca – doslovno pred javnošću – u autorovo ime, pa se može javiti kao žarište moći nad književnim jezikom. To je bitna razlika u “situaciji” književnog jezika danas prema onoj od nekad: savjet i dalje može ostati upravljen autoru (u svakom slučaju, neće ga mimoići), ali savjet primjenjuje na tekstu posrednik između autora i potrošača.

Iako u podnaslovu *Maretićeva Savjetnika* stoji da je namijenjen onima “koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom”, savjetnici, moglo bi se reći, nemaju na umu govoreni jezik. Ne samo što u njima izostaju ili ostaju na margini problemi govorenog jezika, nego se u njima slabo misli i na njegovu prirodu. Kad izražavaju svoj odnos prema onome o čemu govore, jezični savjetnici (osim najnovijih) utječu se vrlo negativnim određenjima (“izgoniti iz jezika”) ili nešto više nijansiranim pojmovima na osi pravilno – nepravilno (poznato Maretićevo “može podnijeti”). Savjeti su primjereni drugim potrebama – pisanom jeziku, što znači da su primjereni jednom drugom vremenu. Kad dajemo nekoj pojedinosti ono što nazivamo obično blagom prednošću, npr. zato što je riječ običnija, što ima širu porodicu itd., opažamo da se jezik u upotrebi često otimlje radnim odrednicama, a pogotovu predrasudama koje izlaze iz znanja. Osim što odgoj na pravopisu traži od nas da iščitavamo svako slovo teksta, ona pojedinost koja konkurrira pojedinosti što ima malu prednost biva isključena iz prakse po logici pisanoga jezika, a eventualna nijansa u značenju ili ekspresivna vrijednost uništena. (To su razlike u značenju parova kao *oboriti* – *srušiti*, *zamotati* – *zaviti* itd., prisutne u kolektivnom jeziku u najširem smislu, a slično se događa i s nekim riječima terminološkog karaktera.) Tu operaciju obično vrši posrednik. U takvu izrazu nedostaje kreativnost i traženje novih mogućnosti književnog i razgovornog jezika. Osim toga, stvara se neka vrsta ograničenoga koda, koji ojačava konvencionalan odnos prema jeziku, koji trpi promjenu u obliku, ali ne i u količini rečenoga ili napisanoga (lektor ne krati tekst, nego redaktor). Pri tome je sintaktička organizacija obično sasvim tipizirana, obično s nekoliko manirskih postupaka, dok leksička selekcija predstavlja prvu brigu, katkada i jedinu.

Razmah masovnih komunikacija, koji književni jezik stavlja pred nove zadatke i stvara nove potrebe, naša normativa nije spremno dočekala. Danas se preko radija i televizije informacije šire velikom brzinom i postoji stalan zahtjev za vijestima, reportažama, putopisima, reklamama, kritikama itd. namijenjenima gledanju i slušanju ili samo slušanju, nikako

čitanju. Radiodrama ili televizijski roman za mlade generacije pisaca, odrasle s novim medijima, sve više će biti prirodne “vrste”, a ne kao za starije jedva dostojna djelatnost u predvorju čiste literature. Zato, pored razmišljanja o pojedinostima jezika u kategorijama “pravilnog” i “nepravilnog”, sve više mjesta nalazi razmišljanje o više prikladnom ili manje prikladnom za određeni medij ili žanr. Briga za kulturu jezika izražena u traženju najbolje riječi dopunjuje se širim zahtjevima književnog jezika: traži se pravilan i ujedno prirodan izgovor glasova i glasovnih skupina, raščišćen odnos između ortografije i ortoepije (usprkos ugledu prve), što prirodniji naglasak i kvantiteta, prirodna govorna melodija i govorna sintaksa rečenice. (Važnu listu takvih problema naći ćemo u članku I. Škarića u “Zborniku Zagrebačke slavističke škole”*, I, 1; 1973.)

Jednostavna reprodukcija napisanoga – izgovoren tekst kao zvučna kulisa pisanoga teksta – ozbiljno sputava prirodnost, spontanost i uvjerljivost onoga što je izgovoreno, a i samoga govornika. Šteta od toga veća je od štete koja nastaje neodgovarajućim prenošenjem poruke, jer ima i psihološke posljedice. Neuvjerljiv i neprirodan jezik otežava prirodno i iskreno uspostavljanje kontakta, pa se može dešifrirati kao slabost pojedinca ili društvena bolest jedne sredine. Možda je prilika da se podsjetimo kako jednom senzibilnom lingvistu – O. Jespersenu – dugujemo zapažanje da onaj tko šuti nije samo onaj tko ne predaje poruku: on ne stupa u kontakt, i okolini djeluje odbojno što šuti!

Iz svega slijedi da se više ne može govoriti o kulturi književnog jezika ako se ne njeguje i ne proučava njegov govoreni i razgovorni oblik.

Ova razmatranja ukazuju na neke probleme pred koje je razvoj sredstava masovnih komunikacija stavio književni jezik i nas koji se na ovaj ili onaj način oko njega trudimo. Ona nisu nanizana bez straha da bi mogla biti pogrešno shvaćena: kao stav protivan djelatnosti ili samom postojanju posrednika između pisca i čitaoca, odnosno slušaoca. Ništa kao to ne bi

---

* U izvorniku stoji: “u Zborniku zagrebačke ljetne škole”.

bilo strano željama u kojima su ovi reci napisani – uostalom, s punom sviješću da nije rečeno sve ono dobro što se mora reći o tom anonimnom trudbeniku koji je opću razinu jezičnog standarda znatno podigao i s uspjehom je održava; kojemu neizmerno mnogo tekstova i čitave rubrike duguju standardiziran i prihvatljiv oblik, a mnogi autor i čitalac i brojna znanja o jeziku.

Ali procjenjujući domet naših nastojanja i pomagala kojima se služimo, treba da otvorimo oči pred činjenicom da naša normativa razvoj masovnih medija nije spremno dočekala. U pronalaženju najpovoljnijih odnosa između autora, posrednika i potrošača jezični savjetnici imaju posebno mjesto. Oni mogu pomagati da se opreka pravilno – nepravilno obogati smislovima koji će omogućiti da što veći broj ljudi što uspješnije ostvari svoje mjesto u sredstvima masovnih komunikacija i da im doraste svojom kulturom jezika. Isto tako, oni mogu pomagati da se omogući i odčita udio kreativnog i utjecajnog pojedinca na književni jezik i njegov svjesni napor u tom pravcu.

Iako nijedna slična knjiga nije izvršila tako snažan utjecaj kao Maretićev *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, ona u svojoj vrsti nije bila prvi zarez na praznoj ploči. Maretić je i prije mnogo učinio za našu školsku pismenost i kulturu jezika svojim *Antibarbarusom* uz prvo izdanje *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* 1899. godine. Do tada je već bilo izišlo više serija članaka i savjeta u raznim hrvatskim i srpskim časopisima, obično nazivanih “filologijskim iverjem”, “pabircima”, “paljetkovanjem” i sl., po tadašnjem ukusu. Takve su članke pisali sam Maretić i I. Broz u “Vijencu” u osamdesetim godinama prošlog stoljeća, J. Živanović u “Stražilovu” i “Brankovom kolu”, V. Rožić u “Nastavnom vjesniku”, M. Pejnović u zagrebačkom “Napretku” 1909–1914. i drugi. Osim spomenutog Andrićeva *Braniča* i Rožićevih *Barbarizama*, Maretić u predgovoru *Jezičnog savjetnika* spominje da je prethodnike u toj vrsti filološkog rada našao među ostalima u knjigama J. Boškovića *O srpskom jeziku* (Beograd, 1887), J. Živanovića *O srpskom jeziku* (Novi Sad, 1888) i u radnji L. Zore *Paljetkovanje*, objavljenoj u više svezaka “Rada JAZU”.

Maretićev *Savjetnik* i danas ostaje živa knjiga (koja ne nestaje s popisa studijske stručne literature), knjiga koja zaslu-
žuje da se pročitava i u njoj potraži savjet. Naravno, na više od
dvije stotine strana nađe se savjeta koji su imali više i manje
sreće. Ima među njima potpuno osnovanih na narodnom jezi-
ku koji su usvojeni, tako da se danas čine suvišnima (*poginuti*
se luči od *preminuti*); isto takvih koji se teško usvajaju (*točenje*
na malo umjesto *preko ulice*)*; takvih kojima novija ispitiva-
nja ne idu na ruku, ali se i danas provlače među poštovaocima
(*botanik* mjesto *botaničar*); takvih koji su dopuštali oblik koji
se nije digao do književnog jezika (*medecina* uz *medicina*), a
i takvih savjeta koji danas imaju vrijednost anegdote (npr. da
se upotrebljava *tamnik* ili *tavnik* umjesto *tunel*). Sigurno je da
korisni i usvojeni savjeti čine većinu u *Jezičnom savjetniku*, pa
opet ni oni nisu jedino što je ta knjiga donijela i što donosi kul-
turi našega jezika: razlozi kojima se savjeti potkrepljuju poč-
ivaju na pravom bogatstvu filološke erudicije i izvor su trajne
pouke. Mada se Maretić s pravom ljutio na one koji “gaze no-
gama” jezična pravila, uvijek ostaje umjeren i razločan i uvodi
pojmove kao “dobri neologizmi” i “nepotrebni neologizmi”, ima
zatim germanizme “koje naš jezik lako podnosi”, barbarizme
“koje ne možemo lako odbaciti” itd. Pored svih svojih zahtje-
va za povijesnom i etimološkom legitimnošću (npr. *gnjeteo* nije
prihvatio “jer joj ni u jednom slavenskom jeziku ne nalazimo
nikakvog traga”), Maretić je u *Jezičnom savjetniku* nabacio ne-
ke opće poglede na jezik, koji ni danas nisu izgubili svježinu i
koji nas u razmišljanjima o našem jeziku stalno prate: jasno je
rekao da jezik narodnih umotvorina “ne može dostajati svima
potrebama današnjeg vremena”, kao i to da “jezik nije mate-
matika”. Sigurno je da će budući jezični savjetnici poći dalje:
oni će pridonijeti da se saživimo s nekim svojstvima živog raz-
govornog sloja književnog jezika kao s normalnim činjenicama
i da će pridonijeti mijenjanju naših ustaljenih pojmova o njima

---

* Usp. Maretićev savjet s. v. preko: “točenje vina preko ulice, bez smisla
po njem. *Weinschank über die Gasse*; bolje: prodaja vina na malo” (op.
prir.).

(npr. o redundancijama, koje razgovorni jezik ima u većoj mjeri nego pisani stilovi, npr. tipa *pustite vi to : pustite* itd.). Pa i kao što smo se saživjeli s konvencijama i gramatičkim pojedinostima za ono što će se napisati (korespondencija itd.), budući savjetnici ili nova izdanja postojećih upućivat će nas u konvencije onoga što će se govoriti (diskusija itd.).

Da Tomo Maretić nije svom impozantnom djelu dodao i *Jezični savjetnik*, od kojega nas sada dijeli pola stoljeća, naša svakodnevna praksa bila bi siromašnija za mnogo dragocjenih savjeta i naš jezik drugačiji u mnogim pojedinostima. Ta utjecajna i još danas nezaobilazna knjiga dokaz je uspješnosti jezične pouke i savjeta i mjesta jezičnih savjetnika u njegovanju književnog jezika. Upravo zbog toga, vrijednost ovoga i drugih jezičnih savjetnika neće se umanjiti ako kažemo da se njihovi savjeti moraju shvaćati u kontekstu vremena i da će se stalno posuvremenjivati za cijelu dimenziju *razgovornih* i *govorenih* ostvaraja književnog jezika – koji se uspješno savlađuju u nastavnom procesu – i da će uzimati kao materijal i poticaj i spomenute dosada nepravedno zanemarene književno-publicističke izvore.

Nov položaj suvremenog književnog jezika, koji danas funkcionira u bogatoj raznovrsnosti sredstava masovnih komunikacija i njihovoj širokoj demokratizaciji, rad na kulturi jezika suočava s novim zadacima i s ozbiljnim, plodnim iskušenjima.

Prilozi, 1977.

[Zbornik.]